

GIDÓ ATTILA

A holokauszt mérlege

*1946-os helyzetkép az észak-erdélyi zsidóságról**

1. A ZSIDÓ VILÁGKONGRESSZUS KÉRDŐÍVEI

Ezerkilencszáznegyvenhatban a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress) romániai részlege egy országos kiterjedésű kérdőíves felmérést végzett a holokausztot túlélő zsidó személyek körében. A több kérdést tartalmazó kérdőíveknek konkrét célja volt: amellet, hogy a Világkongresszus ezen az úton próbálta felmérni az életben maradt zsidó lakosság emberi és anyagi kárait, elszenvedett jogsérelmeit, az így nyert statisztikai adatokat a háborút lezáró békekonferencián és a jótételei tárgyalásokon is tárgyalási alapként kezelhette. Tanulmányunkban a Zsidó Világkongresszusnak három, a holokauszt alatt Magyarországhoz tartozó észak-erdélyi városban (Kolozsvár, Nagykaroly, Nagyvárad) végzett felmérését és annak eredményeit vizsgáljuk meg.

Az 1936-ban genfi székhellyel létrejött Zsidó Világkongresszus már a kezdetektől nyomon követte a németországi, majd később a németek

* Jelen tanulmány a Gidó Attila – Sólyom Zsuzsa: *Kolozsvár, Nagykaroly és Nagyvárad zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak-erdélyi felmérése*. Working Paper, Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2010. című műhelytanulmány rövidített és helyenként átdolgozott változata. Az eredeti szöveg letölthető: <http://www.ispmn.gov.ro/uploads/35%20pt%20web%20final.pdf>. Ez úton fejezzük ki köszönetünket a szöveget lektoráló Frojimovics Kingának.

által megszállt területek zsidóságának a sorsát, mindezek mellett pedig folyamatosan nyomást gyakorolt az európai kormányokra a zsidók érdekében. A Nemzetközi Vöröskereszt (International Red Cross) révén segíteni próbált az internált zsidóknak, többször is bírálva a Vöröskereszt nem kellően határozott fellépését ebben az ügyben.¹

A háború lezárulásával a Zsidó Világkongresszus a kárfelmérésre, a jogi segélynyújtásra és a zsidó közösségek talpra állítására helyezte a fő hangsúlyt. Mindezt az *American Joint Distribution Committee*-vel (Joint) közösen tette. A két szervezet közötti különbség abban nyilvánult meg, hogy a Világkongresszus főként politikai téren fejtett ki tevékenységet, és a világ zsidósága érdekeinek képviselőjeként tekintett magára. Ezzel szemben, a Joint, humanitárius szervezetként, nem avatkozott be politikai kérdésekbe, hanem az egyes országok zsidó közösségeit próbálta meg újra integrálni a helyi gazdasági és társadalmi struktúrákba. Ennek érdekében a háborút követő években folyamatos anyagi segítségben részesítette az európai zsidóságot. 1945-ben például 15 európai zsidó közösséget több mint 17,5 millió amerikai dollárt juttatott a Joint.²

1944 őszén a szovjet és román csapatok átvették a hatalmat Észak-Erdély felett, ezt követően pedig – egy néhány hónapos szovjet katonai adminisztrációs időszakot leszámítva – a terület ismét Románia részévé vált. A Zsidó Világkongresszus romániai szekciója 1944. november 19-én alakult újra, kiterjesztve tevékenységét az észak-erdélyi területekre is.³ A szervezet többes céllal jött létre, amelyeket egy 1945-ös kiadványukban tettek közzé: tanulmányok és dokumentációk készítése a romániai zsidóságról, gazdasági és szociális jellegű tevékenység, menekültekkel és deportáltakkal kapcsolatos munka, jogi és politikai tevékenység.⁴

¹ Arieh Ben-Tov: *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt*. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1992. 33.

² Frojmovics Kinga: *The Role of the American Joint Distribution Committee and the World Jewish Congress in the Reconstruction of Jewish Life in Hungary in the Aftermath of the Shoah (1945–1953)*. In: Randolph L. Brahm (ed.): *The Treatment of the Holocaust in Hungary and Romania during the Post-Communist Era*. The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York, 2004. 168–169.

³ Andreea Andreescu – Lucian Nastasă – Varga Andrea (szerk.): *Minorităţi etno-culturale. Mărturii documentare. Evreii din România (1945–1965)*. Fundația CRDE, Cluj-Napoca, 2003. 17.

⁴ *Populația evreiască în cifre. Memento statistic*. Congresul Mondial Evreiesc. Secțiunea din România, București, 1945. 3–4.

A Zsidó Világkongresszus fő tevékenységei közé tartoztak tehát a háború utáni zsidó lakosság körében végzett felmérések. Ennek a munkának az eredményeként adták ki két statisztikai összefoglalójukat 1945-ben és 1947-ben. Az első, az európai zsidóság számának alakulása mellett, az erdélyi (Észak- és Dél-Erdély), valamint a többi romániai zsidóságra nézve közölt demográfiai adatokat az 1942-öt megelőző időszakról.⁵ A második kiadvány már a holokausztot követő statisztikai adatokat is magában foglalta, felhasználva az 1946-os kérdőíves felmérés eredményeit is.⁶

A romániai felmérést nem csupán a holokauszt alatt Romániához tartozott területeken, hanem Észak-Erdélyben is elvégezték. Az erdélyi/észak-erdélyi zsidóság anyanyelvének, nyelvismeretének, kulturális hátterének megfelelően az 1940–1944 között Magyarországhoz tartozott területek zsidó túlélőinek külön kétnyelvű kérdőíveket nyomtattak magyar és román nyelven. Románia többi régiójában egynyelvű kérdőíveket használtak. A kérdőívek mellé egy román és egy magyar nyelvű kitöltési útmutatót, valamint a Világkongresszus romániai szekciójának a levelét mellékeltek. A románul megfogalmazott levél a felmérés célját és fontosságát ismertette, kitérve arra, hogy az eredmények az elkövetkező párizsi Békekonferencia szempontjából is fontosak. Hangsúlyozta ugyanakkor azt, hogy a kérdőíveket nem bosszú vagy egyéni érdekek alapján állították össze, hanem az európai zsidóság szenvedéseinek dokumentálása céljából.

A húszoldalas kérdőívek tíz kérdésből és több alpontból álltak, és egyaránt vonatkoztak a túlélőkre és az áldozatokra. Nem csupán a családfelek, hanem az életben maradt családtagok is külön, személyre szóló kérdőívet tölthettek ki. Ennek eredményeként nagyon sok átfedés, adatisméltás történt. Rákérdeztek a kérdőívet kitöltő túlélő személyes adataira (név, életkor, születési hely, lakhely, családi állapot, iskolai végzettség, foglalkozás), állampolgári minőségére, a deportálások előtt elszenvedett antiszemita megkülönböztetésekre, sérelmekre, kisajátított ingatlanokra, anyagi károokra, valamint a deportálásokat megelőző életkörülményekre, jövedelmi viszonyokra. Külön kérdéscsoport foglalkozott a munkaszolgálatlal és a gettósítással, illetve a deportálással. A vallomást tevőknek fel kellett tüntetniük ugyanakkor a holokauszt következtében elpusztult családtagjaik és ismerőseik neveit, adatait, valamint az életben maradt hozzátartozókat. A kérdőívek

⁵ Uo.

⁶ *Așezările evreilor din România. Memento Statistic. Congresul Mondial Evreiesc. Secțiunea din România, București, 1947.*

végén nagyobb üres hely állt rendelkezésre azok számára, akik részletesebben is számot kívántak adni az átélt borzalmakról.

Az észak-erdélyi felmérésekből származó kérdőíveket, hasonlóan a többi romániai anyaghoz, a Zsidó Világkongresszus csak részben dolgozta fel. Az ebből származó statisztikai adatokat építették be a szervezet által 1947-ben kiadott *Așezările evreilor* című közleménybe. A zsidó túlélők országos viszonylatban és nagyobb történelmi régiók szerint össze-sített számán, korösszetételén, nemi megoszlásán túlmenően nem születtek mélyebb elemzések az összegyűjtött anyagból, s ez még értéke-sőbbé teszi az amúgy nagyon töredékesen fennmaradt kérdőíveket.

Az eredeti anyagok, azaz a kérdőíveknek a sorsa a felmérést követő években ismeretlen. Csupán annyit lehet tudni, hogy a kommunista diktatúra alatt a Bukarestben megjelenő *Revista Cultului Mosaic* című zsidó lap (ma: *Realitatea Evreiască*) székhelyének pincéjében tárolták. Itt több alkalommal is előntötte a pincébe beszivárgó víz a felhalmozott kérdőíveket, amelyeknek jelentős része így megsemmisült. A megmaradt anyagot jelenleg a *Romániai Zsidó Hitközségi Föderáció* által fenntartott zsidó levéltár gon-dozza (Arhiva Centrului pentru Studiul Istoriei Evreilor din România), de ezeknek is egy számottevő hányada használhatatlan állapotban van.⁷

A kutatásra alkalmas kérdőívek tehát egyik romániai településre nézve sem teljesek. Érvényes ez az észak-erdélyi Kolozsvárra, Nagyká-rolyra és Nagyváradra is, ahol a kitöltött kérdőíveknek csak egy töredé-két sikerült megtalálni.⁸

A megtalált kérdőívek alapján – amelyeket egy-két kivételtől elte-kintve kizárólag észak-erdélyi túlélők töltöttek ki – feltételezzük, hogy ebben a régióban csak az észak-erdélyi holokauszt által érintett zsidó személyeket foglalta magába a felmérés. Feltételezhető ugyanakkor az is, hogy a nem észak-erdélyi, hanem dél-erdélyi vagy a holokauszt alatt egyéb romániai területhez tartozó településről származó túlélők, akik a felmérés pillanatában Észak-Erdélyben tartózkodtak, hasonló típusú kérdőíveket töltöttek ki, mint az aradiak, temesváriak vagy akár

⁷ Adrian Cioflăncă: *Mărturii în premieră despre pogromul de la Iași. Ziarul de Iași* 2007. június 29. <http://adriancioflanca.blogspot.com/2007/10/marturii-in-premiera-despre-pogromul-de.html> (letöltve: 2010. február 24.)

⁸ A kérdőívekre Stefano Bottoni hívta fel a figyelmünket, akinek ezúton mondunk köszönetet. A kérdőívek digitalizálására a Yad Vashem erdélyi holokauszt doku-mentumgyűjtő projektjének (Yad Vashem Archive's Transylvanian Research Team) keretén belül került sor Gidó Attila révén, 2007 márciusában. A kérdőívek digitális másolata a Yad Vashem levéltárában is megtalálható.

a bukarestiek. Ebben az esetben ezeket a kérdőíveket külön kezelhették az észak-erdélyi kétnyelvű felmérésektől.

Kolozsvárról 228 darab kérdőív került elő, habár a legmagasabb számú megtalált dokumentum a 750-es sorszámmal van ellátva. Tehát legkevesebb 750, de ismerve az 1946 márciusában Kolozsváron élő zsidók hozzávetőleges számát (feltehetően 6 000 személy, amelyből viszont csak 3500 volt ténylegesen kolozsvári vagy észak-erdélyi származású),⁹ valószínűleg több mint ezer kérdőív készülhetett ebben a városban. Mindamellet, hogy lehetetlen megállapítani a felmérés időpontjában Kolozsváron tartózkodó zsidók pontos számát és azon belül is azokét a személyekét, akik ténylegesen is a városból származtak, és nem 1945–1946 között települtek be más romániai településekről, feltételezni lehet azt is, hogy nagyon sok túlélő nem töltött ki kérdőívet. Az általunk vizsgált 228 kérdőív tehát, az 1946-ban Kolozsváron élő 3500 kolozsvári/észak-erdélyi zsidó személy 6–7 százalékának felel meg.

Hasonló helyzettel találkozunk Nagykároly és Nagyvárad esetében is, ahol 78, illetve 112 kérdőívet sikerült megtalálni és feldolgozni. Nagykárolyban a felmérés készültének időpontjában 400–500 zsidó tartózkodhatott.¹⁰ A megtalált kérdőívek közül viszont a legmagasabb sorszámu adatlapon a 187-es szám szerepel. A 78 nagykárolyi kérdőívünk így az 1946-ban a városban élő észak-erdélyi zsidók 19–20 százalékát reprezentálják.

Nagyvárad esetében az 1022-es kérdőív a legnagyobb, viszont tudjuk, hogy 1946 tavaszán, amikor a Zsidó Világkongresszus felmérései készültek, mintegy 3500 váradi származású és további 2–3000 egyéb területről bevándorolt zsidó tartózkodott a városban.¹¹ Mindez azt jelenti, hogy a 112 kérdőív a 3500 körülire tehető váradi túlélők 3 százalékának felel meg.

Elemzésünk tehát összesen 418 kolozsvári, nagykárolyi és nagyvárad-i kérdőívre támaszkodik.¹² A 418 kérdőívet kitöltő személy összesen még

⁹ *Arhivele Naționale Istorice Centrale* (Román Nemzeti Történeti Központi Levéltár, Bukarest), 1037. fond, 3/1946. dosszié, 26. (Nagy Mihály Zoltánnak köszönettel tartozunk, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a forrásokat.)

¹⁰ Așezările evreilor... 1947: 185.

¹¹ Randolph L. Braham (főszerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó–Koinónia, Budapest–Kolozsvár, 2008. 90.

¹² A kérdőívek adatait SPSS adatbázisban dolgoztuk fel. Az adatbázis-építést és az adatbevitelt Sóllyom Zsuzsa irányította, akinek ezúton mondunk köszönetet.

112 túlélőt és közel kétezer elpusztult családtagot, ismerőst jelentett be.¹³ Tanulmányunkban kizárólag a túlélők adatainak elemzésével kívánunk foglalkozni.

A Zsidó Világkongresszus nemcsak Romániában, hanem egyéb térségbeli országban is végzett hasonló felméréseket. Magyarországon például 1945–1946 között mintegy 165 000 zsidót írtak össze és vették fel az adataikat. Ezeknek a kérdőíveknek az eredményeit a *Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata Statisztikai Osztályának Közleményei* című kiadványban tették közzé 1947 és 1949 között.¹⁴ Az eredeti kérdőívek sorsa nem ismert, alig néhány darab maradt fent belőlük a budapesti *Magyar Zsidó Levéltárban*.¹⁵

A Világkongresszuséhoz hasonló számbavételek készültek 1945-ben Bukarestben, ahol mintegy 800 magyarországi zsidó túlélő beszámolóját rögzítették, és Budapesten is, ahol a *Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság* 1945–1946 között mintegy 5000 túlélő személyes történetét vette egységes szempontrendszer szerint jegyzőkönyvbe.¹⁶ Mindkét esetben viszont nem előre kinyomtatott kérdőívekkel, hanem jegyzőkönyvek felvételével dokumentálták a beszámolókat.

A mi vizsgálatunkhoz a legközelebb egy észak-erdélyi felmérés áll. 1947-ben védte meg a kolozsvári Bolyai Egyetemen a doktori disszertációját Róth Lajos *Az erdélyi zsidóság gazdasági és szociális helyzetképe a második világháború után* címmel.¹⁷ Felmérése, amelyet 1947 elején személyesen végzett, nyiban hasonlít a Zsidó Világkongresszus által alkalmazott

¹³ A túlélők és az általuk bejelentett áldozatok névsorát lásd: Gidó – Solyom 2001. 123–171.

¹⁴ Stark Tamás: *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War, 1939–1949. A Statistical Review*. Columbia University Press, New York, 2000. 88.

¹⁵ *Magyar Zsidó Levéltár*, XVIII-A-1, 74 150. dosszié, 1–4.

¹⁶ Christian Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet. Realpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945*. Noran, Budapest, 2005. 299. Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Magyar Zsidó Levéltár, Budapest, 1997. 46. Uő.: *Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945–1950. The Journal of Israeli History* 1998. 2 (19). 69–91. A DEGOB jegyzőkönyveinek elektronikus változata magyar és kis részben angol nyelven is elérhető: <http://degob.hu/index.php>, <http://degob.org/> (megtekintve 2010. március 3-án).

¹⁷ Róth Lajos: *Az erdélyi zsidóság gazdasági és szociális helyzetképe a második világháború után*. Kézirat. A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Karához benyújtott doktori értekezés, Kolozsvár, 1947. A kézirat lelőhelye: *Erdélyi Múzeum–Egyesület Kéziratára*, Jordáky Lajos hagyaték, 200. csomó, 15. dosszié

módszerhez. Róth két, Kolozsvárhoz közel eső városban, Szamosújváron és Désen élő zsidókkal töltesse ki egy 93 kérdésből és négy táblázatból álló kérdőívet. A kérdések száma is mutatja, hogy ebben az esetben a Zsidó Világkongresszusénál jóval komplexebb felmérés készült. Róth a személyi adatok, az antiszemita atrocitások és a válaszolók holokauszt alatti sorsa mellett a politikai meggyőződésükre, hitközségi tagságukra és a kultúrafogyasztási szokásaikra is rákérdezett. Emellett fel kellett sorolniuk az esetleges keresztény jótevőik nevét, de ugyanígy azokat a zsidóellenes bűnöket elkövető személyeket is, akikről úgy gondolták, hogy a törvény előtt kell felelniük tetteikért. Bizonyos eltérés mutatkozik meg a Róth által használt mintában is: amíg a Zsidó Világkongresszus csak azokat az észak-erdélyi zsidó személyeket mérte fel, akik a holokauszt alatt is ezen a területen éltek, illetve innen deportáltak vagy vittek munkaszolgálatra őket, addig Róth a háború után más területekről bevándorolt zsidókkal is kitöltötte a kérdőíveit.

Az általunk kapott eredményeknek és Róth adatainak az összehasonlítását nagyban megkönnyíti az, hogy Róth külön adatsorokat közölt az észak-erdélyi és az 1945 után más területekről beköltözött túlélőkre nézve.

Róth Lajos felmérésének időpontjában a két településen mintegy 1200 zsidó lakott, ebből 1000 Désen és 200 Szamosújváron.¹⁸ A munkát, mint ahogy a Zsidó Világkongresszus is, a háború utáni erdélyi zsidóság politikai érdekképviselőtének, a *Demokrata Zsidó Komitének* (*Comitetul Democratic Evreiesc*) a segítségével és támogatásával végezte, és lefedte a két város teljes zsidó lakosságát. Róth eredményei szerint a Désen megkérdezett 1067 személyből 703, azaz 65,9% volt észak-erdélyi származású. A többi a háború után érkezett Dél-Erdélyből (226 személy) vagy Bukovinából és Besszarábiából (138 fő). A 209 szamosújvári megkérdezettből 138 (66%) észak-erdélyi volt, a többi 24 és 47 pedig dél-erdélyi vagy bukovinai és besszarábiai.¹⁹ Ezek az eredmények alátámasztják a kolozsvári, nagykárolyi és nagyváradi zsidóság háborút követő összetételére vonatkozó fentebbi becsléseket, amelyek szerint az ott élő zsidóságnak egy jelentős része nem észak-erdélyi származású, hanem holokauszt utáni bevándorló volt.

¹⁸ Așezările evreilor... 1947: 201.

¹⁹ Róth 1947: 78–79.

A Zsidó Világkongresszus kérdőíveit vizsgáló elemzésünk során, tekintettel a módszer hasonlóságára, Róth felméréseit használjuk kontrollként.

A tanulmány elején utaltunk a Zsidó Világkongresszus kérdőíveinek tartalmára. Ezek közül csak néhány, általunk relevánsabbnak ítélt problémakörrel foglalkozunk.

A kérdőívekben szereplő kérdések történelmi háttérére nem kívánunk kitérni a tanulmányunkban. Erre nézve tájékoztatásul szolgálhat a lábjegyzetben megadott irodalom.²⁰

2. A TÚLÉLŐK SZÁMBAVÉTELE

2.1. Személyes adatok

Életkor, nemi megoszlás és családi állapot

Az alábbiakban a kérdőíveket kitöltő személyek és az általuk bejelentett túlélők életkorára, nemi megoszlására és családi állapotára térünk ki. Habár a kisszámú fellelt kérdőívek nem teszik lehetővé, hogy a három város összes zsidó túlélőjére vonatkozóan vonjunk le következtetéseket, a kapott eredményeket mindenképpen irányadónak tekinthetjük.

Ahogy a vonatkozó szakirodalom is megállapítja, a holokausztot főként a középgeneráció élte túl.²¹ Mind Kolozsvár, mind Nagyvárad és Nagyvárad esetében a kérdőívet kitöltő túlélők és az általuk bejelentett személyek túlnyomó többsége a 16–35 és 36–48 közötti korosztályból került ki, ugyanis számukra nyílt több lehetőség az életben maradásra. Ők voltak azok, akik a deportálást követő szelektálásoknál nagyobb eséllyel kerültek el a gázkamrákat (a szelektálásnál az alsó korhatár általában 12–16 év,

²⁰ Jean Ancel: *Distrușirea economică a evreilor români*. Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, București, 2008, Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon*. I–II. kötet, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997, Ladislau Gyémánt: *The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*. Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004, Karsai László: *Holokauszt*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001, Hary Kuller: *Evreii în România anilor 1944–1949. Evenimente, documente, comentarii*. Editura Hasefer, București, 2002, Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Koinónia, Kolozsvár, 2007., Braham 2008, Gerlach–Aly 2005

²¹ Gerlach–Aly 2005: 325–326.

míg a felső 50 év körül volt). Hasonlóképpen a munkaszolgálatra behívott 18–48 éves férfiak körében is nagyobb volt a túlélési ráta.

A legkisebb túlélési esélyük a 15 év alatti és a 61 év feletti zsidóknak volt. Ők lényegében néhány kivételes deportált személy esetétől eltekintve csak úgy menekülhettek meg, ha valamilyen módszerrel megpróbálták elkerülni a gettósítást és a táborokba történő elszállításukat.

Habár városonként eltérőek a számok, mindhárom esetben a 16–35 év közötti hazatérőknek a legnagyobb az aránya. A három vizsgált település, Kolozsvár, Nagyvárad és Nagyvárád fellelt kérdőíveit kitöltő 418 személy közül 246, azaz 58,9 % tartozott a 16–35 éves korcsoportba, 119 (28,5%) pedig a 36–48 közöttibe. Ők képezték több mint 87 százalékát a túlélőknek.

A Róth Lajos által elvégzett – Désre és Szamosújvárra vonatkozó – 1947-es vizsgálatok hasonló eredményeket mutatnak. Itt a holokauszt által érintett, 1945 előtt született 760 észak-erdélyi zsidóból 718 személy (94,5%) tartozott a 15–49 évesek közé.²² Ez a típusú korcsoportmegoszlás nemcsak az észak-erdélyi túlélőkre volt jellemző, hanem az ugyanolyan sorsot magáénak tudható teljes vidéki magyar zsidóságra. A Zsidó Világkongresszus magyarországi szekciója által 1945–1946-ban elvégzett hasonló kérdőíves vizsgálatok szerint a vidéki Magyarország trianoni területein (tehát az 1938 után Magyarországhoz csatolt területek és Budapest nélkül) 16,2% volt a 0–20 év közöttiek aránya, a 20–40 évesek 47,9%-ot tettek ki, a 40–60 közöttiek pedig 29,2%-ot. A hatvan év felettiek 6,9%-ot alkottak az életben maradtak körében.²³

A fiatalok és a középkorúak felülreprezentáltsága a túlélők között több problémát is felvetett a háború utáni újrakezdés során, amelyekre külön ki fogunk térni a továbbiakban. Szinte nem volt olyan család, amelyiknek valamennyi tagja túlélte volna a holokausztot, és a legtöbb esetben az élettársak, házaspárok sem maradtak együtt. Az újrakezdés, újrapiálás szempontjából is fontosnak tűnik megvizsgálni a Zsidó Világkongresszus kérdőíveit kitöltő túlélők nemi megoszlását.

Mindhárom településen a férfiak és nők megközelítőleg 2/3 és 1/3 arányban oszlanak meg az előbbieik javára. Az összes kitöltő közül 259

²² Róth 1947: 78–79.

²³ *Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata Statisztikai Osztályának Közleményei* 1949. 10 (3). 3.

(62%) volt férfi és 159 (38%) nő. Ugyan ez tapasztalható a dési és a szamosújvári túlélők esetében, ahol a férfiak aránya 57,8%-ot tett ki 1947-ben.²⁴

Ha a nemi megoszlást összehasonlítjuk az életkorra vonatkozó adatokkal, akkor az derül ki, hogy minden esetben a férfi túlélők vannak többségben. A 15 év alatti korosztálynak 64,3 százaléka, a 16–35 közöttieknek 54,9, a 36–48 éveseknek 73,9, a 49–60 közöttieknek 77,4, míg a 61 évnél idősebbeknek 60 százaléka volt férfi.

Életkor	Kolozsvár, Nagykároly, Nagyvárad		Korcsoportok nemi megoszlása			
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
		%		%	%	%
15 alatt (1929–1944)	9	3,5	5	3,1	64,3	35,7
16–35 (1909–1928)	135	52,1	111	69,8	54,9	45,1
36–48 (1896–1908)	88	34,0	31	19,5	73,9	26,1
49–60 (1884–1895)	24	9,3	7	4,4	77,4	22,6
61 felett (1883 előtt)	3	1,2	2	1,3	60	40
nem válaszolt	–	–	3	1,9	–	100
Összesen	259	100	159	100	62	38

A férfiak felülreprezentáltsága főként annak tudható be, hogy a munkaképes, életerős személyek jelentős része a holokauszt alatt munkaszolgálaton volt. Habár a munkaszolgálat sem nyújtott biztosítékot a hazatérésre, itt mégis jóval nagyobb esély kínálkozott a túlélésre, mint azok körében, akiket deportáltak.

Az is látható, hogy a 15 év alattiak és a 61 év felettiek esetében is a férfi életben maradtak vannak többségben. Ezen túlélők közül csak öt 1929-ben született, tehát a szelektálásoknál még „határesetnek” számító 15 éves fiatal (3 fiú, 2 lány) az, akik haláltáborokból szabadultak fel. A többi szökés, bujkálás vagy budapesti tartózkodás révén vészelt át a holokausztot.

A 418 kérdőívet kitöltő személyen felül még 112 túlélő neve és adata szerepel a Zsidó Világkongresszus felmérésében: a kolozsvári kérdőívekben 56 (32 férfi, 24 nő), a nagykárolyiakban 6 (3 férfi, 3 nő), a nagyváradiakban pedig 50 (19 férfi, 31 nő). Amennyiben a bejelentett személyek adatait közösen vizsgáljuk a kérdőívet kitöltő túlélőkével, akkor azt

²⁴ Róth 1947: 92–93.

látjuk, hogy megközelítőleg hasonló arányokat kapunk. Az 530 túlélőnek több mint 80%-a a 16–48 évesek közül került ki és közel kétharmaduk férfi volt. A bejelentett személyek következtében megnőtt az ismeretlen korúak aránya (4,2%), amely jelenség annak tudható be, hogy a kérdőívet kitöltő egyének nem minden esetben tudták megadni az általuk feltüntetett túlélők születési évét. A nemek közötti arányok is hasonlóak maradtak, azaz minden korosztályban a férfiak voltak felülreprezentálva.

Észak-Erdéllyel szemben Magyarország egyéb területein fordított volt a túlélők nemi megoszlása. Ungváron például egy 857 visszatevő név tartalmazó listán 58,5 százalékban fordultak elő nők, míg férfiak csak 41,5 százalékban. Ha a budapesti adatokat vizsgáljuk, akkor itt is jelentős arányeltolódást figyelhetünk meg a nők javára. Itt 63 százalékban nők, míg 37 százalékban férfiak voltak a túlélők. A trianoni Magyarország területén már sokkal árnyaltabb ez a kép: A nők a 14 és 40 év közötti korcsoportban ugyan enyhe többséget alkotnak (51,5%), a 40 és 60 évesek között már a férfiak száma dominál (61%).²⁵ A két korosztály közötti eltérés egyrészt abból adódott, hogy az auschwitzi szelektálásoknál jóval kevesebb nőnek hagyták meg az életét, mint férfinak. Másrészt viszont a férfiaknak jóval brutálisabb bánásmód jutott. Magasabb kalóriafelhasználásuk miatt pedig – egyes feltételezések szerint – nehezebben viselték a nélkülözést, és gyakrabban kellett erejüket meghaladó kényszermunkát végezniük, mint a nőknek, így csökkent a túlélési esélyük is.²⁶

Az észak-erdélyi zsidó életben maradt személyek nemi megoszlásában tapasztalható egyensúlyeltolódást tehát a következő főbb tényezők befolyásolták: 1. A munkaszolgálatos férfiak nagyobb túlélési esélye, amelyben közrejátszott az is, hogy a terület már 1944 őszén felszabadult, és sokaknak már ekkor sikerült hazatérni. 2. Az auschwitzi megérkezés-kor történt szelektálások, ahol a 12–16 és a 40–50 évesek között jelentősen több férfit válogattak ki kényszermunkára. 3. A szelektálásoknál megsemmisítésre ítélték azokat a kisgyermekes anyákat, illetve mindazon női családtagokat is, akik nem váltak el gyermeküktől vagy a rájuk bízott kiskorúaktól.²⁷

²⁵ Gerlach–Aly 2005: 326.

²⁶ Uo. 326.

²⁷ Lásd: Rita Horváth: [She] Was Not Married at All: The Relationship between Women's Pre-deportation Social Roles and Their Behavior upon Arrival in Auschwitz. In: MAZUR, Zygmunt et al. (eds.): *The Legacy of the Holocaust: Women and the Holocaust*. Jagiellonian UP, Kraków, 193–202.

A hazatérők családi állapotára vonatkozó adatokat fenntartásokkal kell kezelnünk. Nem tudjuk ugyanis, hogy a kitöltők a deportálások előtti, vagy a hazatérést követő családi állapotukat tüntették fel. Ugyanakkor 1946-ban, a felmérés időpontjában még nagyon sokan nem ismerték a hozzátartozóik sorsát, és abban reménykedtek, hogy azok valamilyen módon túléltek a holokausztot. Így megtörténhetett az is, hogy olyan személyek is házsnak jelölték magukat, akiknek egyébként odaveszett a társuk.

A kitöltött kérdőívek alapján az derül ki, hogy Kolozsváron, Nagykárolyban és Nagyváradon a férfiak 35,5%-ka volt egyedülálló, 61,4%-ka pedig házas. A nők esetében az egyedülállók aránya 41,5% volt, a házasságban élők pedig 52,8%. Az özvegyek száma mind a férfiak, mind a nők esetében elenyésző, pedig ismert tény, hogy a holokauszt a legtöbb családot szétszakította, és csak ritka esetben maradt életben mindkét házaspár. Ez is azt támasztja alá, hogy a kérdőívek kitöltésének pillanatában a legtöbben nem a valós helyzetet, hanem a deportálásokat megelőző családi állapotot tüntették fel.

Ha a családi állapoton belüli nemi megoszlást vizsgáljuk, akkor az egyedülállók és a házasságban élők között is a férfiak aránya dominál. Az első esetben 58,2%-ot, míg a másodikban 65,4%-ot tettek ki az erősebb nem képviselői az általunk elemzett kérdőívekben.

A Róth Lajos által vizsgált Désen és Szamosújváron az észak-erdélyi férfiak 31,8%-ka, a nőknek pedig 23,2%-ka volt egyedülálló. A házas férfiak 57,7%-ot, a férjzett nők pedig 70,3%-ot tettek ki. Az özvegyek aránya mindkét nem esetében nagyobb, mint az általunk vizsgált kérdőívekben (a férfiak között 10,1%, a nők esetében 6,2%), ami jelzi, hogy az idő múlásával egyre több, a holokauszt alatt házastársát elvesztő zsidó személy fogadta el a tényt, hogy egyedül maradt.²⁸

A háború utáni újrakezdés egyik jellemzője volt a zsidó férfiak és nők közötti számbeli eltérés. Ez legszembetűnőbben a felszabadulást követő első hónapokban figyelhető meg, amikor jórészt csak a munkaszolgálatosok tértek haza. Csak a koncentrációs és haláltáborok felszabadulásával kezdtek megjelenni a női túlélők is Észak-Erdélyben.

A fenti adatok alapján elmondhatjuk, hogy az Észak-Erdélybe visszatérő zsidók demográfiai szerkezete igencsak csonka képet mutatott. Hiányoztak a gyermekek, valamint az idős generáció, a túlélők többségét

²⁸ Róth 1947: 92–93.

a fiatalok és a középkorúak alkották. Felborult a nemek közötti arány is, amely a háború utáni zsidó népesség reprodukcióját hátráltatta. Ehhez járult hozzá a családok szétszakadása, amelynek következtében jelentős számú a házassági piacon újból megjelenő, viszont sokszorosan traumatizált élettapasztalattal rendelkező özvegy/egyedülálló személynek kellett új életet kezdenie. Ilyen szempontból a túlélők beilleszkedését, talpra állítását elősegítő, közösségi helyként is működő otthonok játszottak fontos szerepet. Kolozsváron a hazatérőket a felszabaduláskor üressé váló Péter-Pál villákban fogadták, és ott is szállásolták el őket. A két épületbe történő beszállásolás bizarr mivoltát az adja, hogy ezekben az 1944-ig lakóházként működő villákban a német megszállástól a felszabadulásig a Sicherheitsdienst (SD) rendezkedett be. Más túlélőket a református teológia kollégiumában helyeztek el vagy magyar családok fogadtak be.²⁹ Nagyváradon a Joint segítségével leányotthont állítottak fel.³⁰ Ezeknek az otthonoknak nemcsak a szociális jelentősége érdemel figyelmet, hanem a támasz nélküli és erkölcsi normákat sok esetben áthágó fiataloknak nyújtott segítségét is.³¹

A kérdőívet kitöltő személyek születési helye

A születési helyek vizsgálatával az észak-erdélyi zsidóság földrajzi mobilitásának tekintetében vonhatunk le következtetéseket. Ezt a kérdést – korábbi időszakokra nézve (18–19. század) – több kutatás is érintette. Az egyik legfontosabb szerző ilyen szempontból Marton Ernő, aki a két világháború közötti erdélyi cionista mozgalomnak volt az egyik vezetője, közvetlenül a második világháború után pedig felméréseket végzett az észak-erdélyi holokauszt túlélők számáról és életkörülményeiről. Marton 1941-ben jelentette meg *A magyar zsidóság családja* című tanulmányát, amelyben bőven foglalkozott a zsidóság betelepülésének történetével.³²

Az általunk vizsgált holokauszt túlélők már egy olyan időszakban születtek (többségük 1896 után), amikor a zsidó népesség létszámának alakulására nem a nagyarányú bevándorlás, hanem a természetes szaporulat gyakorolt nagyobb hatást. A 19. század végén és a 20. század

²⁹ Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története.* Koinónia, Kolozsvár, 2005. 169, 356, Braham 2008: 164.

³⁰ Braham 2008: 90.

³¹ Lásd: Tibori 2007: 74–75.

³² Marton Ernő: *A magyar zsidóság családja.* Fraternitas RT. Kiadása, Kolozsvár, 1941.

elejére már főként a belső népességmozgás és nem a kívülről történő bevándorlás volt a jellemző. Néhány kivételtől eltekintve már nem történt nagyobb arányú zsidó betelepülés Erdély területére.³³ Ezt igazolja a Zsidó Világkongresszus kérdőíveiből nyert adatok is: Az összesen 418 kolozsvári, nagykárolyi és nagyváradi kitöltő túlnyomó többsége (85,2%) a történelmi Erdély, a Bánság vagy a Partium területén, azaz az 1918 után Magyarországtól Romániához csatolt részekben született. A trianoni Magyarországon 32-en (7,7%), az első világháború után Csehszlovákiához csatolt Felvidéken és Kárpátalján 19-en (4,5%), Galíciában és Bukovinában pedig 3-an (0,7%) születtek.

Az a tény, hogy a három város kérdőíveinek kitöltői 80–90%-ban Erdély területén születtek, és ezeknek is túlnyomó része vagy az 1946-ban, tehát a kérdőívek kitöltésének időpontjában lakhelyétől szolgáló településen született, vagy pedig a szomszédos megyékből származott, egy, a 19. századhoz képest lényegesen kisebb léptékű földrajzi mobilitást mutat. Ezt támasztják alá egyébként a Róth Lajos által 1947-ben végzett dési és szamosújvári felmérések is. Az 1947-ben e két városban lakó észak-erdélyi holokauszt túlélők 98,7%-ka született valamelyik erdélyi (történelmi Erdély, Bánság, Partium) településen.³⁴

Iskolai végzettség és foglalkozás

A három város túlélőinek 8,4 százaléka rendelkezett felsőfokú végzettséggel, 44 százalékuk elvégezte a középiskolát és 45 százalékuknak csak elemi iskolái voltak. A férfiak és nők esetében enyhe aránybeli eltérések tapasztalhatóak, azaz a női túlélők körében magasabb volt a középiskolát végzettek száma, felsőfokú végzettséggel viszont már jóval kevesebben rendelkeztek.

A férfiak és nők közötti képzettségbeli eltérés mindhárom vizsgált város esetében kimutatható. Az oktatási központként működő Kolozsvár és Nagyvárad esetében jóval nagyobb a középiskolát végzett személyek aránya, mint Nagykárolyban. A kolozsvári túlélőknek 46,9%, a nagyváradiaknak 45,6%-a rendelkezett középiskolai tanulmányokkal, míg Nagykároly esetében csak 33,3%. Az 1872 óta egyetemmel bíró kolozsváriak körében a legnagyobb a felsőfokú végzettségűek aránya (11,8%).

³³ Lásd: Eugen Glück: The rabbinic court of Vijnța while active in Oradea (In the view of the local population). *Studia Judaica* 1994. 3. 161.

³⁴ Róth 1947: 80.

Őket követi Nagyvárad (5,4%), majd Nagykároly (2,6%). Róth Lajos 1947-es eredményei a nagykárolyi adatokhoz állnak közelebb. A dési és szamosújvári észak-erdélyi túlélőknek ugyanis 35%-a végzett középiskolát és 3,7%-a egyetemet.³⁵

A vizsgált kérdőíveket kitöltő személyek foglalkozási megoszlása eltér a háború előtti adatoktól. Az 1930-as román népszámlálás szerint az erdélyi zsidóság 37,5 százalékának származott a jövedelme a kereskedelem és a hitelélet területéről. Ezzel szemben a kolozsvári, nagykárolyi és nagyváradi kérdőívet kitöltő személyek között 23,2% volt ez az arány. Az ipar és iparos szakmák területén is eltérést figyelhetünk meg. 1930-ban 26,3%-ot, 1946-ban pedig 30,4%-ot tett ki az említett területen mozgó zsidók aránya.

Amennyiben a kérdőíveket kitöltő személyek foglalkozásszerkezetét közösen vizsgáljuk az általuk bejelentett túlélőkével, akkor további csökkenést tapasztalunk a két világháború közötti állapotokhoz képest a kereskedelemben (20%), az ipar és iparos szakmák terén kapott értékek (27,4%) viszont közelítenek az 1930-as népszámlálási adatokhoz.

Az eltérések oka több tényezőben is kereshető: A holokauszt megítélte Észak-Erdély zsidó lakosságát, így önmagában már ez is hozzájárult a korábbi társadalmi struktúrák felborulásához. Maga az általunk használt minta sem tekinthető reprezentatívnak teljes Erdélyre nézve. Nem tartalmazza ugyanis Szatmárt és Máramarost, ahol a holokauszt előtt jóval magasabb volt a kereskedelemből és a mezőgazdaságból élők aránya, mint Erdély egyéb területein. Ugyanakkor az 1930-as népszámlálás adatai egész Erdélyre (történelmi Erdély, Bánság, Partium) vonatkoznak, míg a vizsgálat tárgyát képező kérdőívek Észak-Erdélyt és azon belül is csak Kolozs és Bihar megyéket, valamint Szatmár megye délnyugati részét foglalják magukban.

Ami mégis elmondható ezeknek az adatoknak az alapján az az, hogy a három város 418 kérdőíve kitöltőjének több mint a fele az ipari és kereskedelmi pályákon mozgott. 19,4 százalékuk háztartásbeli, nyugdíjas vagy foglalkozás nélküli, azaz eltartott volt, 9,6%-nak pedig a közhivatalok területén volt szakmája. A tanulók és egyetemi hallgatók, valamint a szabadfoglalkozású pályákon mozgók aránya közel azonos szintet ért el (6,7%, illetve 6,5%). A mezőgazdaságból és erdőgazdálkodásból élő személyek 1,2%-ot tettek ki.

³⁵ Uo. 108.

Nemi megoszlás tekintetében a legszembetűnőbb különbség a háztartásbeliek, nyugdíjasok és foglalkozás nélküliek kategóriájában mutatkozik, ahol a nők aránya 95,1%. A női kitöltők körében is igen magas, 48,4%-os az ebbe a kategóriába tartozók aránya. A kereskedelem és hitel területén élőké viszont csak 6,9%.

Összehasonlítva a két világháború közötti zsidó foglalkozásszerkezetet az 1946-ossal látható, hogy a kereskedelem és hitelélet területén dolgozó személyek aránya jelentősen csökkent. A jelenség Dés és Szamosújvár észak-erdélyi holokauszt túlélőinek körében is megfigyelhető. Itt a hazatértek 31,1%-a dolgozott az iparban vagy iparos szakmákban, 21,1%-a a kereskedelemben és 3,3% volt szabadfoglalkozású.³⁶ Ennek ellenére továbbra is kiegyensúlyozatlan maradt a zsidó népesség foglalkozásszerkezete, ami – figyelembe véve az 1948-ban meginduló államosításokat és a zsidóságra nehezedő erőteljes nyomást, amely a szakmai átrétegesítést célozta meg – igen hátrányosan hatott a túlélők megélhetési lehetőségeire. Az új szocialista rendszerben egyre kevésbé volt helye és haszna a polgárságnak, a polgári foglalkozásoknak, és ez a zsidó népesség fokozatos pauperizálódásához vezetett. Ebből a helyzetből lényegében három kiút kínálkozott: a kivándorlás Izraelbe, optálás a szocialista állam által felkínált karrierlehetőségek mellett, vagy a szocialista gazdaságpolitika által hasznosnak vélt munkásszakmák tanulása. Ezeket az opciókat és az országban végbement belpolitikai, gazdasági változásokat tükrözik az 1956-os foglalkozásszerkezeti adatok is. Ekkor az erdélyi zsidóságnak alig 0,6 százaléka volt kereskedő és 16,4 százaléka iparos. A munkások aránya viszont 27,5 százalékra, a hivatalnokoké pedig 51,5 százalékra ugrott.³⁷

2.2. Az antiszemita rendszer következményei

Állampolgári minőségre vonatkozó adatok és antiszemita terror

A kérdőívek legnagyobb részét az antiszemita rendszerre, illetve a holokausztra vonatkozó kérdések tették ki. Az alábbiakban az ezekre a kérdésekre adott válaszokat vizsgáljuk meg. Számos kérdéskörre csak igen ritka esetben adtak választ a túlélők. Ilyen például az állampolgársági

³⁶ Uo. 113–114.

³⁷ Gyémánt 2004. 147.

revízió kapcsán felmerülő anyagi költségek, kisajátított magántulajdonok stb. Ennek következtében ezeknek a kérdéseknek az elemzését mellőztük.

Erdély-szinten a zsidók 34–35%-a, azaz mintegy 61 000 ember veszítette el az állampolgárságát az 1938-as állampolgári revíziós törvény következtében.³⁸ Az eredmények régióként eltérőek voltak. Így a törvény rendelkezései sokkal több máramarosi, szatmári, naszódi vagy dél-erdélyi zsidót érintettek, mint például Kolozs megyeit vagy biharit.

A Zsidó Világkongresszus kérdőíveinek 1. a–f. pontjai is rákérdeztek az 1938-as állampolgársági revízió eredményére. A 418 túlélőből nagyon sokan (17,5%) nem válaszoltak a kérdésre. Ez egyébként jellemző a felmérés további pontjaira is. Amíg a személyi adatokat egy-két kivétellel mindenki kitöltötte, a kérdőív további részeiben már nagyon magas a válasz nélkül hagyott kérdések száma.

A három város túlélői közül 322-en (77%) nyilatkozták azt, hogy az 1938-as revízió során megtarthatták román állampolgárságukat, 23-an (5,5%) viszont elveszítették azt. Látható, hogy a kérdőívek kitöltői között az elutasított állampolgárságok aránya jóval alacsonyabb a törvény által negatívan sújtott erdélyi személyek tényleges arányánál (34–35%). Ennek elsősorban a már említett regionális eltérések és a kérdést ignoráló túlélők magas száma lehet a magyarázata. Hasonló eredményre jutott Róth Lajos is 1947-es felmérése során. Így például az észak-erdélyi származású dési túlélőknek alig 0,7%-ka nyilatkozta azt, hogy az 1938-as állampolgársági felülvizsgálat következtében elveszítette román illetőségét. Ezzel szemben az 1947-ben Désen lakó, dél-erdélyi származású zsidók 23,2%-kát fosztották meg román állampolgárságától 1938 után.³⁹

Az állampolgársági revízió jelentős költségekkel járt, amelyet a felülvizsgált személynek kellett vállalnia. A kérdőív 1. d. pontja kérdezett rá erre a problémára, de csak nagyon kevés személy válaszolt rá. 1938-as sajtóforrásból tudjuk viszont, hogy átlagosan 1000–1500 lejbe került egy-egy személynek a revízió, ami a szegényebb családok esetében igen nagy anyagi megterhelést jelentett.⁴⁰

Róth Lajos adatai szerint 1940–1944 között a dési és szamosújvári észak-erdélyi túlélők közül 18,1%-ot tartóztattak le zsidósága miatt és

³⁸ Carol Iancu: *Evreii din România 1919–1938. De la emancipare la marginalizare*. Editura Hasefer, București, 2000. 263, Gyémánt 2004: 122.

³⁹ Róth 1947: 70.

⁴⁰ *Új Kelet* 1938. április 27., 93.

8,1%-ot antifasiszta tevékenység következtében.⁴¹ A Zsidó Világkongresszus felmérése nem kérdezett rá a letartóztatások, különböző hatósági retorziók vagy a polgári lakosság részéről megtapasztalt inzultusok indítékára, de meghagyta a lehetőséget a kitöltők számára, hogy részletezhessék a körülményeket. Akik éltek ezzel a lehetőséggel, azok általában a dátumot és ritkábban az elszenvedett antiszemita terror körülményeit tüntették fel. Mindhárom vizsgált városra jellemző viszont az, hogy a túlélők többsége figyelmen kívül hagyta ezt a kérdéscsoportot, és nem válaszolt rájuk. Arra a kérdésre, hogy 1940–1944 között le volt-e tartóztatva, a 418 kolozsvári, nagykárolyi és nagyváradai kitöltőből alig 80-an feleltek. Csak feltételezhetjük, hogy a kérdéseket ignorálók többségét nem érte ilyen jellegű sérelem és ezért ugrották át a kérdőív erre vonatkozó részeit. A legtöbb eset a lakosság vagy a hatóságok részéről tapasztalt inzultusok (főként verések) terén fordult elő (14,6%). Ezt követték a letartóztatások és a kifosztás 50–50 esettel (12%), majd a kilakoltatások (6,9%).

A munkaszolgálatosok sorsa

A munkaszolgálatosok az 1941-es magyar hadba lépésig a hátszágban teljesítettek szolgálatot. Később viszont egyre nagyobb számban kerültek ki a frontra. A 418 kolozsvári, nagyváradai és nagykárolyi túlélőből 220 (52,6%) teljesített munkaszolgálatot, közülük 67-nek (30,5%), mint ahogy nagyon sok egyéb észak-erdélyi településről származó zsidónak, az első állomáshelye a nagybányai X. munkaszolgálatos zászlóalj volt. Ami a munkaórákat illeti, állomáshelytől és a parancsnokoktól függően, a napi 8-tól akár 20-ig is terjedhetett a munkaszolgálatosok munkaideje. A kérdőívek alapján viszont az a következtetés vonható le, hogy a legjellemzőbb az átlag napi 12 óra volt, esetenként ebédszünettel vagy anélkül. Az Észak-Erdélyben szolgálatot teljesítő munkaszolgálatosok főként a román határ közelében dolgoztak. Itt útpépítésnél és erődítési munkálatoknál használták fel őket.⁴²

Amíg a kolozsvári, nagykárolyi és nagyváradai munkaszolgálatosok túlnyomó többségének első állomáshelye a hátszágban volt, addig a későbbiekben 37,3 százalékuk (82 fő) kikerült Ukrajnába, Lengyelországba, az orosz frontra vagy a szerbiai Borba. Az Ukrajnában szolgáló

⁴¹ Róth 1947: 131.

⁴² Braham 1997. I: 311.

zsidó férfiakat a hadi infrastruktúra kiépítésénél és karbantartásánál, teherhordásnál, hadviseléssel összefüggő műszaki munkálatoknál, hóeltakarításnál, a frontvonal védelmének megerősítésénél dolgoztatták. Ugyanakkor élő pajzsként is felhasználták őket az előrenyomulásokkor, vagy aknaszedésre kényszerítették őket a harcmezőn. Az „aknaszedés” egyik fajtája volt az, hogy a zsidó munkaszolgálatosokat csapatostul ráhajtották az aknamezőre, aminek következtében rengetegen meghaltak, vagy sebesüléseket szenvedtek.⁴³

A munkaszolgálatosok közül igen sokan megjárták a koncentrációs táborokat is. A három város kérdőíveiben összesen 79 (a munkaszolgálatosok 35,9 százaléka) olyan munkaszolgálatos található, akiket vagy a munkaszolgálatból, vagy a leszerelésüket követően, a május–júniusi deportálások során vittek el valamelyik náci táborba. A fronton szolgálók kisebb része orosz fogságba esett, és innen tért haza (az általunk vizsgált túlélők között 9 ilyen személy volt).

A deportálásra vonatkozó adatok

A deportáltak sorsa igen különböző módon alakult. Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a deportáltak 20–30 százalékának kímélhették meg az életét az első szelekció során, akkor a megközelítőleg 131 000 észak-erdélyi deportált zsidóból mintegy 26 000–39 000-et válogathattak ki kényszerszolgálatára. Ezeknek kb. 63 százaléka (16 500–24 500 ember), azaz közel kétharmada érte meg a felszabadulást.⁴⁴

Az észak-erdélyi zsidóság többségének első állomása Auschwitz-Birkenau volt. Ezt támasztják alá a Zsidó Világkongresszus kérdőíveiben fellelhető adatok is. Itt a 418 túlélőből 224 személyt deportáltak, köztük számos olyant, aki előtte már munkaszolgálatot is teljesített. 180 személynek (80,4%) Auschwitz-Birkenau, 15 személynek Mauthausen (6,7%) és további 29-nek egyéb tábor volt a megérkezési pontja.

Szelektálás után a deportáltak egy része továbbra is az auschwitzi táborokkomplexumban maradt, a többieket viszont különböző táborokba szórták szét a Harmadik Birodalom egész területén, hogy a német hadiipar és gazdaság számára fontos üzemekben végezzenek kényszerszolgálatot. A magyar területekről deportált személyekre az volt jellemző, hogy

⁴³ Uo. 317.

⁴⁴ Gerlach–Aly 2005: 244, 314 és 325.

a nők többségét a főként női táborként működő Ravensbrückbe és ennek altáboraiába helyezték el. Ezzel szemben Mauthausenbe szinte kizárólag férfiakat vittek. A magyar zsidókat öt nagy transzporttal szállították Auschwitzból Mauthausenbe 1944. május 28. és június 19. között, többségüket pedig rövid időn belül továbbszórták külső táborokba (Melk, Gusen, Solvay, Loiblpass, Lenzing). A Mauthausenbe szállított kevés nőt Lenzingbe továbbították.⁴⁵

Az általunk vizsgált kérdőívek is hasonló útvonalakról tanúskodnak. Az Auschwitz–Birkenauba deportált 180 zsidó közül 168 jelölt meg második állomáshelyet is, de nagyon sok deportált akár 6–7 táborban is megfordult. Az Auschwitzból továbbszállított 168 személy 68 különböző táborba került.

Arányában a legtöbb deportáltat Stutthofba szállították (1 férfi, 17 nő). A stutthofi koncentrációs tábor 1939-től működött, de 1944 nyaráig csak alig néhány száz zsidó fogoly tartózkodott itt. Ekkor viszont több mint 16 000 magyarországi zsidót hoztak ide Auschwitzból, akiknek többsége nő volt.⁴⁶ Közéjük tartozott az a 17 női túlélő is, akik az általunk vizsgált kérdőívekben szerepelnek. 12 személy került Auschwitz–Birkenauból az 1943-ban felállított Riga–Kaiserwald táborkomplexumba (2 férfi, 10 nő). A magyar zsidók közül ide is főként nőket hoztak, ami az általunk vizsgált kérdőívekből is kiderül. Ők annak a 2000-es női transzportnak lehettek a tagjai, akiket 1944 júniusában szállítottak el Birkenauból Rigába.⁴⁷

A főként női táborként működő, 1939-ben megnyitott ravensbrücki koncentrációs táborba nyolc nő és egy férfi került Auschwitz–Birkenauból. Őket a fegyver- és textiliparban fogták be kényszermunkára.⁴⁸ Mauthausenbe viszont már inkább férfiakat vittek (7 férfi, 2 nő), amire ugyancsak május–június között került sor. Ekkor összesen 8 000 magyar zsidót szállítottak Auschwitzból Mauthausenbe.⁴⁹

⁴⁵ Uo. 302–303.

⁴⁶ Megargee 2009: 1420.

⁴⁷ Uo. 1231.

⁴⁸ Uo. 1189, Rochelle G. Saindel: *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*. The University of Wisconsin Press, Madison, 2004. 151.

⁴⁹ Szita Szabolcs (szerk.): *Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez. DEGOB jegyzőkönyvek. Válogatás az 1944–1945. évi mauthauseni–günskirchener deportálás dokumentumaiból*. 3. füzet, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2002. 8–10, Megargee 2009: 900.

A túlélők holokauszt alatti sorsa

A Zsidó Világkongresszus 418 kolozsvári, nagykárolyi és nagyvárad-i kérdőíve alapján megpróbáltuk felmérni a túlélők holokauszt alatti sorsát és a felszabadulás helyét. Látható, hogy a legtöbb hazatérő személy munkaszolgálatos, vagy munkaszolgálatot is megjárta deportált volt. A 418 túlélőből 220 teljesített munkaszolgálatot (52,6%) és 224 (53,6%) járta meg a náci táborokat. A 224 deportáltból viszont 79 személy korábban munkaszolgálatot is teljesített (A munkaszolgálatosok és deportáltak összlétszáma ezért haladja meg a kérdőíveket kitöltő túlélők számát!) Ugyanígy a bujkálók, vagy a budapesti gettóba kerülő zsidó személyek között is találunk volt munkaszolgálatost.

Értelemszerűen a munkaszolgálatos túlélők körében a férfiak aránya dominál, ezzel szemben a deportálásból hazatérők között mindhárom városban a nők voltak többségben. A deportálást túlélő 224 személyből 123, azaz 54,9% volt nő.

Az alábbi táblázatban a kérdőívet kitöltő három város túlélőinek felszabadulási helyét, illetve hazatérési körülményeit tüntettük fel.

<i>A holokauszt-túlélők felszabadulásának helye</i>	<i>Kolozsvár</i>	<i>Nagykároly</i>	<i>Nagyvárad</i>	<i>Összesen</i>	
Munkaszolgálatból	57	23	35	115	27,5
Deportálásból	120	48	56	224	53,6
Magyar területen bujkálásból, szökésből	18	2	1	21	5,0
Magyar területen kórházból, börtönből	7	–	–	7	1,7
Romániába szökött	2	–	1	3	0,7
Gettóból (Budapest)	10	–	7	17	4,1
Védett házból (Budapest)	1	–	–	1	0,2
Mentesítve	3	1	–	4	1,0
Munkaszolgálatból oroszokhoz szökött, vagy orosz fogságba esett	5	3	1	9	2,2
Román területen tartózkodott	–	–	3	3	0,7
Nincs válasz	5	1	8	14	3,3
Összesen	228	78	112	418	100%

A túlélők viszonylag kis hányada vészelt át a háborút az ország területén bujkálva (21 személy, azaz 5%) vagy a budapesti gettóban (17 személy, 4,1%). Ennél is kevesebben húzták meg magukat kórházakban, börtönökben, védett házban, vagy választották a Romániába való szökést.⁵⁰

A hazatérés időpontja

A szakirodalom szerint az észak-erdélyi túlélők tömeges hazatérése 1945 tavaszán kezdődött meg, akkor, amikor felszabadultak a főbb náci táborok.⁵¹ Ezt támasztja alá az általunk végzett vizsgálat is. Észak-Erdély 1944. október eleji felszabadulásáig lényegében csak azok a zsidók tartózkodtak ezen a területen, akik szökésben voltak, bujkáltak, börtönben tartották őket fogva vagy mentesültek a zsidótörvények hatálya alól. Októberben kezdetét vette a munkaszolgálatosok hazatérése, és a vizsgálatunk tárgyát képező három városba januárig a túlélők 17,5%-a érkezett vissza. Ezeknek a túlnyomó többsége férfi volt (91,8%), a nők száma ugyanis csak a koncentrációs táborok felszabadulásával kezdett emelkedni. Az 1945. február–április időszakban enyhén visszaesett a hazatérések száma, viszont kiegyensúlyozottabbá vált a nemek közötti arány (Az ebben a periódusban érkező túlélőknek 59,2%-a volt férfi és 40,8%-a nő). A csökkenés elsősorban annak tudható be, hogy a hátszág területén felszabaduló vagy a keleti fronton szolgálatot teljesítő munkaszolgálatosok jelentős részének 1945 kora tavaszáig sikerült korábbi lakóhelyére visszatérnie. Ezt követően már inkább a visszavonulás során nyugati irányba hajtott vagy deportált munkaszolgálatosok, illetve az orosz fogságba esettek megérkezésére lehetett számítani. A koncentrációs táborokból történő hazatérések is csak május környékén gyorsultak fel, hiszen a nagyobb táborok közül egyedül Auschwitz szabadult fel korábban (1945. január 27.). A többi csak 1945. április közepétől vált szabaddá.⁵²

⁵⁰ Itt kell megjegyeznünk, hogy a szakirodalom szerint Észak-Erdélyből mintegy 2000 zsidó szökött át Romániába. Ők a 35 000–40 000 túlélő 5–6 százalékát tették ki. A magyar területen bujkálók és mentesítettek együttesen mintegy 3,8–4,3 százalékot alkottak. Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Minerva, Kolozsvár, 148.

⁵¹ Braham 1997. II: 1244, Tibori 2007: 30.

⁵² A felszabadulások időpontjai: Buchenwald 1945. április 11., Bergen-Belsen április 15., Dachau április 29., Theresienstadt május 2., Mauthausen május 5. lásd Megargee 2009.

A túlélők közel fele (46,2%) az 1945. május–szeptemberi időszakban érkezett vissza a három észak-erdélyi városba. Egy részük a március–június hónapokban közlekedő Nagyvárad–Krakkó–Plesov és Kolozsvár–Prága vonatokon tette meg hazáig az utat, mások pedig egyénileg tértek haza.⁵³ 1945 őszétől egyre kisebb arányban szállingóztak vissza túlélők (7,7%), amit az alábbi táblázat is mutat.

<i>Kolozsvár, Nagyvárad, Nagykároly, Nagyvárad</i>	Férfiak		Nők		Összesen		<i>Hazatérők nemi megoszlása</i>	
		%		%		%	Fér- fiak	Nők
Hazatérés dátuma		%		%		%	%	%
1944 szeptem- beréig	7	2,7	4	2,5	11	2,6	63,6	36,4
1944. október– 1945. január	67	25,9	6	3,8	73	17,5	91,8	8,2
1945. feb- ruár–1945. április	29	11,2	20	12,6	49	11,7	59,2	40,8
1945. május– 1945. június	39	15,1	45	28,3	84	20,1	46,4	53,6
1945. július– 1945. szeptember	62	23,9	47	29,6	109	26,1	56,9	43,1
1945 októbere után	17	6,6	15	9,4	32	7,7	53,1	46,9
Nincs válasz	38	14,7	22	13,8	60	14,4	63,3	36,7
Összesen	259	100	159	100	418	100	62	38

A kolozsvári kérdőíveket kitöltő túlélők közül 11 személy jelölt be 1944. szeptemberi vagy azt megelőző hazatérési időpontot. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a fentebb már említett módok révén sikerült elkerülniük a deportálásokat, és a városban várták meg a felszabadulást.

⁵³ Tibori 2007: 31, Stark 2000: 102.

A holokauszt következtében elszenvedett egészségügyi károsodások

A hazatérők egészségügyi helyzetére nézve nagyon kevés vizsgálatot végeztek a háború után, s ennek következtében alig áll rendelkezésünkre adat. Klein Ernő az *Erdélyi Zsidó Évkönyv*ben próbált meg közölni 1947-ben egy helyzetjelentést e tekintetben. Az állati sorban tartás, amihez hozzátartozott a hiányos étellemezés, a nem megfelelő ruházat és szálláskörülmények, valamint a nehéz testi munka, az elszenvedett brutalitások, mind fizikailag, mind lelkileg megviseltek a deportáltakat és a munkaszolgálatosokat. Klein szerint a hazatérő túlélők egészségügyi helyzetére a következők voltak jellemzőek: a társadalmi betegségek nagyfokú elterjedése, hiányos egészségügyi intézményrendszer, a deportálás alatt elszenvedett károsodások következtében kialakult átmeneti vagy végleges egészségügyi problémák, valamint a tervszerű egészségvédelem hiánya.⁵⁴ A leggyakrabban előforduló betegségek a tuberkulózis és a nemi betegségek voltak. Ezekon kívül a holokauszt egészségügyi következményei között említi még az endokrinzavarokat, menstruációs rendellenességeket, a terhességek, szülések és a szoptatás körüli rendellenességeket, a gyakori bőr- és hajfertőzéseket, idegrendszeri bántalmakat, lelki betegségeket, testi fogyatékoságokat, sebesüléseket, fagyásokat.

Klein megállapítása szerint a felszabadulás után, zsidó személyek között kötött házasságokat gyakran kísérték egészségügyi problémák. A házasságkötéseket sok esetben nem előzték meg orvosi vizsgálatok, s ennek következtében gyakori volt a házasságon belüli nemi betegségek előfordulása.⁵⁵

A Zsidó Világkongresszus által végzett kérdőíves felmérésnek a 9.j. pontja kérdezett rá a hazatérők egészségi károsodásaira és állapotukra. A 418 túlélőből 244 válaszolt, és többségük nem csak egy, hanem többféle sérülést is feltüntetett (Az alább felsorolt károsodások együttes aránya ezért haladja meg a 100%-ot). Nagyon sok esetben viszont anélkül, hogy konkrét egészségi károsodást feltüntetettek volna, csupán annyit jeleztek, hogy beteg, teljesen leromlott vagy legyengült állapotban kerültek haza. A válaszadók 36,5%-a tartozott ebbe a kategóriába.

⁵⁴ Klein Ernő: Az erdélyi zsidóság egészségügyi helyzete. In: *Erdélyi Zsidó Évkönyv 5708 (1947–1948)*. Egység. Az Erdélyi Zsidóság Központi Lapjának Kiadása, Cluj-Kolozsvár, 1947. 77.

⁵⁵ Uo. 78–79.

A túlélőknek kevesebb mint egyötöde (17,2%) válaszolta azt, hogy a fel szabadulásakor állapota kielégítő vagy jó volt.

A feltüntetett egészségügyi károsodások között az ízületi bántalmak és a reuma (12,3%), a szívbántalmak (9,8%), a tífusz (9%), a végtagok fagyása (8,2%) és az idegbaj (4,5%) szerepelt. Több személynél is előfordul még a kóros soványság, mellhártyagyulladás, tüdőbántalmak, fogatlanság, vesebaj, sebesülés, sérv, gyomorbántalmak, halláskárosodás és vitaminhiány.

Összességében a 244 válaszadónak 17,2%-a mondta azt, hogy elfogadható egészségi állapotban került haza, 82,8%-uk pedig egészségi károsodásokkal vészelte át a holokausztot (ezeknek több mint fele konkrét betegségeket is feltüntetett).

A holokauszt következtében elszenvedett anyagi károk

Az emberi veszteségeken, az elszenvedett fizikai és lelki bántalmakon túlmenően a holokauszt kutatás alapvető kérdése a zsidóság gazdasági kifosztása. Magyar vonatkozásban Kádár Gábor és Vági Zoltán, valamint Ronald Zweig közölt kitűnő tanulmányt a zsidóság gazdasági megsemmisítéséről és vagyonának sorsáról.⁵⁶ Romániára nézve Jean Ancel összefoglalója tartalmaz igen értékes adatokat.⁵⁷ Az észak-erdélyi zsidóságra nézve nem születtek hasonló elemző munkák, viszont Kádár és Vági vizsgálata erre a területre nézve is közöl szórványos adatokat.

A kutatások hiánya miatt pontos számokkal az észak-erdélyi zsidóság vagyonát illetően nem rendelkezünk. A Zsidó Világkongresszus által végzett 1946-os felmérés sem nyújt ilyen téren kellő információt. Az általunk vizsgált három város túlélői által feltüntetett vagyoni károk összege tehát csak egy töredéke az észak-erdélyinek. Viszont mivel közülük két város, Kolozsvár és Nagyvárad adott otthont a régió legnagyobb zsidó közösségeinek, a kapott adatok segítségével fogalmat alkothatunk a gazdasági megsemmisítés volumenéről.

A magyar zsidók, köztük az észak-erdélyiek is, 1941-ben összesen 7–12 milliárd pengővel, mai értékben 14–24 milliárd dollár értékű

⁵⁶ Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Aranyvona. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből*. Osiris, Budapest, 2001, Ronald W. Zweig: *Az Aranyvona. A 20. század legnagyobb rablásának története*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 2004.

⁵⁷ Ancel 2008

vagyonnal rendelkeztek.⁵⁸ Ez a vagyon nem oszlott el egyenlő arányban az egyes régiók között. Így például a legjelentősebb része Budapesten koncentrálódott, míg az 1939 után Magyarországhoz visszacsatolt területek zsidósága jóval kevesebb tulajdon fölött rendelkezett.

Mint ahogy az általunk vizsgált kérdőívek is igazolják, a gazdasági megsemmisítésre és kifosztásra fokozatosan került sor. Előbb a zsidótörvények végrehajtása során szorultak vissza a zsidó gazdasági pozíciók, majd 1944 tavaszán bekövetkezett az észak-erdélyi zsidók teljes kisemmizése. A gazdasági megsemmisítés szempontjából a legfontosabb rendelet az 1944. április 14-én kiadott 1600/1944. M.E. számú volt, amely elrendelte a zsidók vagyonának bejelentési kötelezettségét és zár alá vételét.⁵⁹ A magyar hatóságok mellett viszont maguk a német megszállók is igyekeztek minél több zsidó tulajdont megkaparintani. Eichmann Sonderinsatzkommandója a gettósítást megelőzően és annak során összesen több tízmillió pengőt sarcolt ki a különböző zsidó közösségektől vagy magánszemélyektől. A kolozsvári Zsidó Tanácstól például 500 000 pengőt követeltek ki a németek.⁶⁰

A deportálások lezajlása után a zsidótlanított városokban beindult a zsidó értékek szétosztása. Ennek nyomán az elhagyott zsidó lakásokra, üzletekre, gyárakra folyamatosan érkeztek a polgármesteri hivatalokhoz a kérések a keresztény lakosság részéről. Kolozsváron 1944. július 6-án a hatóságok hozzáláttak a zsidók zárolt vagyonának a felméréséhez. Csupán ebben a városban 116 páncélszekrényben egyenként 1 és 10 millió pengő közötti, zsidóktól elvett értéket számoltak össze.⁶¹ Nagyváradon, Hain Péter, a magyar Gestapo főnöke 41 millió aranypengőre becsülte a város zsidóságától elkobzott vagyon mértékét.⁶² A Zsidó Világkongresszus kérdőíveiben szereplő összegeket tehát a fentebbi adatok figyelembe vételével kell értelmezni, és figyelembe kell venni azt, hogy egyik vizsgált város esetében sem rendelkezünk az összes kitöltött kérdőívvel, valamint a feltüntetett károk hozzávetőlegesek és egyéni bevalláson alapulnak.

⁵⁸ Kádár-Vági 2001: 26.

⁵⁹ Uo. 29.

⁶⁰ Uo. 36–37.

⁶¹ Braham 2008: 162.

⁶² Uo. 88.

<i>Holokauszt következtében elszenvedett összes kár</i>			
<i>Kolozsvár, Nagykároly, Nagyvárád</i>			
<i>Kérdőívet kitöltő személyek</i>		<i>Az elkobzott vagyonok összértéke</i>	
<i>Válaszolt</i>	<i>Nem válaszolt</i>	<i>Lej</i>	<i>Pengő</i>
316	102	367 902 000	219 064 631

Az általunk vizsgált kolozsvári, nagykárolyi és nagyváradi túlélők közül 316 személy töltötte ki az elszenvedett anyagi károkra vonatkozó rubrikát. Egyesek lejben, mások pengőben határozták meg az anyagi veszteségeik mértékét. A kérdést ignorálók száma 102 volt. A válaszoló túlélők összesen 368 millió lejes és 219 millió pengős kárt tüntettek fel.

Mindezeknek a zsidó vagyonoknak a sorsa a háború után újabb kérdéseket vetett fel, amire csak röviden szeretnénk utalni. Az egyik legkomolyabb probléma, amivel a hazatérő túlélőknek szembesülniük kellett, az a teljes nincstelenség volt. A legtöbb esetben kifosztva találták lakásaikat, és keresztény ismerőseiknél hátrahagyott értékeiket sem tudták mindig visszaszerezni. A háború alatt lefoglalt zsidó vagyon kezelését a CASBI (Ellenséges Javakat Felügyelő Bizottság) vette át, aminek következtében a hazatért túlélők nem juthattak korábbi tulajdonaik birtokába. A legjobb esetben tehát a visszatért zsidók csak lakásaikat és néhány bútort kapták vissza. A vagyoni ügyek rendezetlensége miatt a háború utáni években mintegy 150 000 romániai zsidó küzdött súlyos létfenntartási gondokkal. 1947 végén az ország zsidóságának 1/3-a, főként az észak-erdélyiek, moldovaiak és bukarestiek szorultak szociális segélyre, amit a Joint biztosított.⁶³

3. BESZÁMOLÓK A SZENVEDÉSEKRŐL, MEGJEGYZÉSEK A KÉRDŐÍVEKBEN

A Zsidó Világkongresszus által készített kérdőívek lehetőséget teremtettek a túlélőknek arra, hogy amennyiben szükségét érzik, hosszabb szövegekben is beszámoljanak a velük történt eseményekről. Ezzel az opcióval csak nagyon kevesen éltek, néhány esetben viszont – megítélésünk szerint – történeti szempontból igen értékes beszámolókat születtek.

⁶³ Kuller 2002: 61.

A jizkor-irodalom sajátos eszközei közé tartozik a visszaemlékezés. Ennek két bevett módja van: az emlékirat formájában kiadott szövegek és az interjúk során születő narratívák. A Zsidó Világkongresszus kérdőíveiben megjelenő hosszabb-rövidebb beszámolók e két módszert elegyítik. Egyszerre tekinthetők oral history-jellegű holokausztnarratíváknak és megszerkesztett visszaemlékezéseknek. Mindegyik háttérben a tragédiák kibeszélésének, megosztásának és megismertetésének készítése, valamint az a remény áll, hogy az elvesztett értékekre kárpótlás érkezik. Sajátos forrásértéküket a megtörtént szörnyűségek időbeni közelsége (1–2 év) és a szövegek erős képei adják. A túlélők narratívájára ugyanis, ellentétben a későbbi holokauszt-visszaemlékezésekkel, még nem rakódtak rá a holokauszttal, annak mechanizmusaival kapcsolatos utólagos értesülésekből, történeti irodalmi ismeretekből szerzett háttér-információk. A bejegyzések egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a túlélők, ellentétben a későbbi időszakokkal, még nem értelmezni akarják az eseményeket, hanem csak egyszerűen közlik a tapasztalataikat.⁶⁴ Emiatt a Zsidó Világkongresszus kérdőíveiben szereplő bejegyzések fontos kiegészítői lehetnek a magyarországi Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság által 1945–1946 között felvett holokauszt-jegyzőkönyveknek. Az alábbiakban néhány, általunk meghatározóbbnak tartott bejegyzést ismertetünk.

A kérdőívekben szereplő holokauszttal kapcsolatos túlélői szövegek több csoportba oszthatóak. Az első csoportba sorolhatóak azok a megjegyzések, amelyek az elpusztított családtagokra vonatkoznak. A túlélők több esetben is csak a legközelebbi rokonok neveit sorolták fel. A lista végén viszont megjegyezték azt is, hogy az említett személyek mellett még nagyon sok hozzátartozójuk áldozatul esett a holokausztnak. A kolozsvári Czódik Jenőné özvegy Lévai Margit például a név szerint megemlégett szülei és a férje után a következő bejegyzést tette az általa kitöltött kérdőívben: „... és a temérdek kiszámíthatatlan rokonságom. Nagybátyáim, nagynénéim, unokatestvéreim, akik sajnos mind Auschwitzban estek áldozatul a gáznak.”⁶⁵ Hasonló módon járt el a kolozsvári Székely Béla, aki Nagybányára vonult be munkaszolgálatra, majd különböző, Magyarország hatá-

⁶⁴ Lásd: Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Budapest, Osiris, 2000

⁶⁵ *Arhiva Centrului pentru Studiul Istoriei Evreilor din România, București* (Romániai Zsidóságtudató Központ Levéltára, a továbbiakban: ACSIER), III. fond, A Zsidó Világkongresszus kérdőívei, 8B. dosszié, 646. kérdőív

rain belül lévő állomáshelyeken teljesített szolgálatot: „(...) Ezeken kívül, kiknek halálát személyesen néztem végig, 34 századtársamat, kik az éhségtől és súlyos meneteleésektől kidőltek, »Vitéz« Máthé főhadnagy Nyugat-Magyarország Poroszló nevű községe határában kórházba szállítás ürügye alatt tábori csendőrökkel agyonlövette.”⁶⁶

Egy másik kategóriát képeznek azok a megjegyzések, amelyek a hazatérés utáni kétségbeesést, az újrakezdés körüli aggodalmakat, a bizonytalan jövőt jelzik. Ezek általában kétségbeesett, szűkszavú szövegek: „Hajadon lány vagyok. Az egész családom elpusztult, egyedül tértem vissza a deportálásból” (Feldinger Erzsébet, 27 éves hajadon).⁶⁷ Szegő Júlia énekesnő az átélt szenvedéseknek, tragédiáknak a kérdőívek általi megragadhatatlanságára utal, amikor a következőt jegyzi meg: „A tragédiák lényege a rovatokba nem fér be, a veszteséget, a szenvedést, a számok, az adatok nem mondják el – segítség nincs.”⁶⁸

Harmadik csoportba sorolhatóak azok a szövegek, amelyek az anyagi veszteségekre és az ebből adódó létbizonytalanságra utalnak. A nagyvárdi Jamberger Edit bejegyzésében az elveszett ingóságok és lakás mellett az általa átélt szenvedésekre és az elpusztult családtagjaira is utal: „1944 májusában lettem deportálva, azóta a légerekben rengeteg szenvedésen mentem keresztül, szüleim többé nem láttam viszont. Teljesen legyengülve kerültem haza, semmi értéket nem találtam, mindent elraboltak tőlem a fasiszta magyar lakosság és hatóság. Lakásom, kelengyém, üzemenk nincs többé. Teljesen tönkre mentem idegileg és anyagilag. Szülő és támogatás nélkül maradtam. – Egyedül!”⁶⁹ A kolozsvári Semlyén Éva (Semlyén Istvánné Pollák Éva) már nemcsak az elveszett vagyontárgyaira utal, hanem név szerint megemlíti azokat a személyeket is, akik elvitték a lakásában maradt értéktárgyait: „Ami a lakásban maradt, és elhordható volt, azt részben Laczkó Ilona háztartási alkalmazott vitte el: edény, vilanyvasaló, ruhák, kabátok, cip k. Részben albérleti lakóm, Bodó György, a Nemzeti Színház tagja: szőnyegek, vitrintárgyak, könyvek.”⁷⁰ Bodó György egyébként 1944 szeptemberében Budapestre menekült a Kolozs-

⁶⁶ ACSIER, III. fond, A Zsidó Világkongresszus kérdőívei, 8B. dosszié, 560. kérdőív

⁶⁷ ACSIER, III. fond, A Zsidó Világkongresszus kérdőívei, 8A. dosszié, 676. kérdőív

⁶⁸ ACSIER, III. fond, A Zsidó Világkongresszus kérdőívei, 8B. dosszié, 686. kérdőív

⁶⁹ ACSIER, III. fond, A Zsidó Világkongresszus kérdőívei, 9. dosszié, 757/352. kérdőív

⁷⁰ ACSIER, III. fond, A Zsidó Világkongresszus kérdőívei, 8B. dosszié, 721. kérdőív

vári Színházzal együtt. Később a Német Szövetségi Köztársaságban telepedett le, és ott is halt meg 1986-ban.

Egy újabb kategóriát képeznek azok a bejegyzések, amelyek már nemcsak az egyéni életsorsokra, hanem a helyi zsidó közösségekkel történt eseményekre is reflektálnak. Ilyen például Fuchs Leopold bihar-keresztési rabbi esete, aki talán a közössége iránt érzett felelősség- vagy bűntudatból bővebb beszámoló megírását érezte szükségesnek: „A bihar-keresztési járás (ahol 35 évig működtem) összes zsidó lakosát, öregeket, betegeket, gyermekeket mind elcipelték Auschwitzba. [...] Sajnos a gettóban úgy kínozták őket, asszonyokat, akiknek férjük mint munkaszolgálatos szenvedett, kínozták a leányokat és a betegeket is, hallatlan állati kínzással. Szegények imádkoztak, hogy mennél hamarabb öljék meg őket. Bizony, ott azért imádkoztunk, hogy jöjjön a gyors halál és az váltson meg. [...] A mellékletben leírtam egyet-mást, tudnék még többet is, de elég ez is, ebből is kitűnik tengernyi szenvedésünk. [...] – Megkérem az illetékeseket, hogy segítsenek bennünket ahhoz, hogy kerüljünk ki őseink földjére, Erec Jisraelba, Palesztinába.”⁷¹

Látható, hogy az egyéni és a közösségi sors történet ismertetése mellett egy újabb elem is megjelenik Fuchs rabbi beszámolójában: a Palesztinába történő kivándorlás. A szakirodalom szerint a holokauszt túlélőinek körében az elszenvedett traumák, a keresztény (magyar, román) társadalomba vetett bizalom megtörése, a csalódásérzés és a hazatérés utáni létbizonytalanság, ellenséges közhangulat nagyon sok személyt arra készítettek, hogy a kivándorlás gondolatával foglalkozzanak.⁷² A közép- és kelet-európai országok mindegyikére jellemző volt, hogy a holokausztot túlélő zsidó közösségek nagyon gyors apadásnak indultak, mivel egyre többen kerestek új otthon maguknak Palesztinában (1948-tól Izraelben) vagy valamelyik nyugat-európai országban és Amerikában.⁷³ Az otthon maradtak körében pedig többirányú folyamat indult be. A holokauszt után a túlélők számára a haláltáborok borzalma jelentette az origót. A sorsközösség egy közös zsidó identitás új alapjait fektette le, függetlenül a világnézeti különbségektől és kulturális kötődésektől.

⁷¹ ACSIER, III. fond, A Zsidó Világkongresszus kérdőívei, 9. dosszié, 914/483. kérdőív

⁷² Tibori 2007: 33–34, Braham 1997. II: 1264, Bines 1998: 90.

⁷³ Karády Viktor: *The Jews of Europe in the Modern Era. A Socio-historical Outline*. Central European University Press, Budapest–New York, 2004: 388–392.

A két világháború között beindult disszimilációs folyamatokat a holokauszt traumája csak fokozta.⁷⁴ A magyar zsidóságnak az elszenvetett megaláztatások és veszteségek pusztá ténye mellett azt is fel kellett dolgoznia, hogy a magyar állam és a magyar lakosság – kevés kivétellel – cserbenhagyta őket, vagy egyenesen részt vállalt megsemmisítésükben. Mindehhez olyan a hazatérést követő kiábrándító élmények is társultak, mint az újjáéledő antiszemitizmus és az elkobzott javak akadozó vagy elmaradó visszaszolgáltatása.

A romániai belpolitikai helyzet miatt (a Kommunista Párt fokozatos hatalomátvétele, majd egyeduralkodása) természetesen a baloldali zsidó értelmiség által felkínált stratégiák kaptak nagyobb publicitást és ezáltal nagyobb szerepet az identitásstratégiák kialakításában. Mindent összevetve a felvázolt folyamatok következtében az önazonossági dilemmákból kivezető utat az erdélyi zsidóság jelentős részének a magyar–zsidó identitás feladása jelentette. Mindazok, akik elvetették a teljes elfordulás alternatíváját, a magyar integráció különböző szintjeiben keresték a megoldást, amely többségüknél egy kettős, magyar–zsidó identitás tartós fennállását eredményezte.⁷⁵

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A fentiekben vázlatosan ismertettük a Zsidó Világkongresszus 1946-ban végzett felméréseinek három észak-erdélyi városra vonatkozó eredményeit. Utaltunk arra, hogy az általunk fellelt kérdőívek nem fedik le sem Észak-Erdély, sem pedig a három település (Kolozsvár, Nagyvárad, Nagyvárad) túlélőinek teljességét. Mindezek ellenére úgy gondoljuk, hogy az általunk kontrollként használt Róth-féle 1947-es kutatás és a vizsgálatunkban szereplő 418 kérdőív összevetése adataink megbízhatóságát növeli.

Az anyag tehát, töredékessége ellenére is, igen értékes történeti, társadalomtörténeti forrása a holokausztkutatásnak. Hiszen a feldolgozás során kapott eredményekből – ha általános statisztikai adatokat nem is lehet közölni az 1945 utáni észak-erdélyi zsidóság holokausztvesztésé-

⁷⁴ Lásd: Gidó Attila: *On Transylvanian Jews. An Outline of a Common History*. Working Paper, nr. 17, Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2009. 19–21. (http://www.ispmn.gov.ro/uploads/gido_21.pdf)

⁷⁵ Tibori 2007: 204.

geire, társadalmi rétegződésére, demográfiai jellemzőire – arra mindenképpen alkalmasak, hogy tendenciákra és egyéni életsorsokra rámutathassunk. Forrásértéke azért is jelentős, mert egyike azon korai összetett kárfelméréseknek, amelyek a célzott, adatszerű veszteségfelmérés mellett teret engedtek a túlélők saját szenvedéstörténeteinek is. Hiszen a kérdőívek szerkezetükénél fogva lehetőséget kínáltak arra, hogy a kitöltő személyek hosszabb-rövidebb szövegekben fogalmazzák meg szenvedéseiket, és ezzel sokan éltek is (lásd a vonatkozó fejezetet).

A holokausztot túlélő észak-erdélyi zsidóságnak több problémával, kihívással is szembe kellett néznie 1945 után: demográfiai problémák (a gyermekek és idősek szinte teljes hiánya, a nemek közötti aránytalan megoszlás), egészségügyi és szociális problémák (a súlyos vagy marandó károsodásokat szenvedő személyek, valamint a megélhetési gondokkal küzdők magas aránya), szakmai átképzés (a berendezkedő új politikai rendszer által megkövetelt, munkás szakmák tanulása), az elkobzott vagyonok, értéktárgyak visszaszerzése, valamint a romániai társadalomba történő újraintegrálódás, a holokauszt által okozott traumák feldolgozása és az identitásproblémák.

A felsorolt problémák többségéről viszont mindeddig csak általános tudással rendelkezünk. A legtöbb szakmunka a deportálásokról és a felszabadulás időszakánál, illetve a népbírói perek ismertetésénél megáll, mivel források hiányában csak elnagyolt képet tud nyújtani a hazatérő túlélők összetételéről. Anélkül, hogy tanulmányunk jelentőségét túldimenzionálnánk, úgy gondoljuk, az észak-erdélyi holokauszt-kutatás által eddig igencsak elnagyoltan érintett területen sikerült új források segítségével újat hoznia. A Zsidó Világkongresszus kérdőívei alapján egy olyan, közvetlenül a holokausztot követő 1–2 évre vonatkozó látetelet sikerült készíteni, amely közelebb vihet a túlélők demográfiai, szociális körülményeinek a megismeréséhez, hiszen a háborút követő népszámlálások adatai (1948, 1956) már egy letisztult, utólagos helyzetet tükröznek. A munkaszolgálatosok állomáshelyeire, a deportáltak által megjárt koncentrációs táborokra, illetve a holokauszt alatti sorsokra vonatkozó információk ugyancsak kiegészítik az eddig ismerteket.